

Н.А. Супрун, С.В. Чистякова

**ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ КОРПОРАТИЗАЦІЇ
ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО СЕРЕДОВИЩА В УКРАЇНІ
(кінець XVIII – початок XX ст.)**

У статті розглядається процес становлення корпоративного підприємництва в Україні. Розкрито роль держави, визначено наслідки корпоратизації для структурно-технологічної модернізації господарства та соціально-економічного розвитку суспільства.

Ключові слова: підприємництво, корпоративні організації, ринкові перетворення, акціонерні товариства, концентрація капіталів, монополізація, урядове заступництво, фаворитизм.

Постановка проблеми. У сучасному ринковому середовищі корпоративні підприємства з різним рівнем зовнішньої та внутрішньої інтеграції є однією з найпоширеніших форм підприємницьких структур, які відіграють найбільш істотну роль у розвитку національних економік та визначають рівень їхньої конкурентоспроможності. Нетривала історія розвитку корпоративних форм підприємництва в Україні в період ринкової трансформації господарства актуалізує потребу дослідження закономірностей їх становлення та визначення впливу на процеси структурно-технологічної модернізації та соціально-економічного розвитку суспільства. Важливим завданням є також аналіз взаємообумовленості індустріальних перетворень економіки та корпоратизації підприємницького середовища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У вітчизняній історико-економічній літературі проблема розвитку і ролі корпоративних організацій у процесі ринкових перетворень в Україні вивчалася в різний час у контексті дослідження еволюції наукових поглядів на проблеми корпоративного устрою, аналізу процесів концентрації капіталів, монополізації економіки, державного регулювання корпоративного середовища (Н.Супрун [1], П.Фомін [2; 3], В.Фещенко [4], Д.Шполянський [5] та ін.). Автори, які досліджували процес концентрації капіталу на прикладі великих підприємств, не приділяли достатньої уваги визначенню ролі

процесу акціонування у створенні та поширенні корпоративних організаційних структур, а також аналізу організаційно-економічної природи таких організацій. Разом з тим, ще у працях українських вчених другої половини XIX – початку XX ст. – Л.Петражицького, І.Тарасова та ін. – було обґрунтовано положення, що в епоху ринкових перетворень акціонерна концентрація є найбільш придатною економічно-організаційною основою для розвитку складних корпоративних форм господарювання.

Мета статті полягає у розкритті історичних умов та інституційних чинників корпоратизації підприємницького середовища в Україні, з'ясуванні наслідків цього процесу для структурно-технологічної модернізації господарства та соціально-економічного розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. Історія українського підприємництва впродовж майже двох століть (XVII–XVIII ст.) була нерозривно пов'язана зі станово-корпоративними товариствами – купецькими гільдіями. Становлення і розвиток ділової ініціативи в Україні відбувалися в межах і правовому полі Російської імперії, причому найважливіші важелі управління перебували в руках дворянства чи генетично пов'язаної з ним бюрократії. Основи станово-корпоративної організації українського купецтва були закладені саме у XVIII ст., коли внаслідок обмеження політичної автономії України на неї поширився станово-ієрархічний устрій російської абсолютистської держави. Становлення станово-корпоративних торгівельних товариств – купецьких гільдій створило реальні економічні, соціальні та правові умови для оформлення купецтва у самостійний стан, на основі якого в Україні зародився і почав швидко розвиватися клас вітчизняних підприємців.

Характерною особливістю нової організації купецтва, що відрізняло її не тільки від родинних об'єднань вітчизняних торговців у минулі століття, а й від інституту гільдій Західної Європи, було те, що вона за своєю природою була «відкритою корпорацією». Вітчизняні купецькі гільдії, на відміну від західноєвропейських, не мали ніяких атрибутів кастової, закритої організації – традиційного статутного документу, поручительства для прийому в гільдію, обов'язкового випробувального терміну, корпоративних церемоній і т. п. Купецькі гільдії були відкритими для прийому до них нових членів, а процедура вступу вкрай спрощена: необхідною умовою була сплата державного податку – гільдійського збору. Ще однією особливістю, притаманною корпоратив-

ним організаціям українського купецтва кінця XVIII – початку XIX ст., була дискретність, тобто відсутність історичної спадкоємності у розвитку.

Функціонування українського купецтва в рамках економічного і правового поля російської феодально-абсолютистської держави негативно позначилося на його історичній ґенезі. На відміну від західної практики еволюційного розвитку ліберально-ринкової моделі підприємництва, для розвитку господарства України наприкінці XVIII–XIX ст. був характерним авторитарно-регуляторний режим. Це означало, що український купець-підприємець постійно перебував під жорстким контролем держави, яка через систему казенних норм та через механізми оподаткування не лише вилучала значну частину купецького доходу, а й визначала напрями, форми та обсяги підприємницької діяльності у відповідності до пріоритетних цілей розвитку держави. Торговельно-промислова діяльність перебувала під постійним урядовим контролем, що знайшло відображення в більшості державних законодавчих актів та указів, норми яких стосувалися не лише правових та організаційних умов здійснення підприємницької діяльності, а й містили положення щодо зміни в правовому статусі підприємців. З огляду на це український підприємець міг набагато успішніше реалізувати свої підприємницькі здібності саме в торгівлі, де було легше отримати прибуток, а також приховати доходи від оподаткування.

Перші корпоративні форми підприємництва в Україні у дореформений період створювались саме для ведення торговельних справ. Проте, такі організаційні форми як купецькі гільдії лише до певної міри можна вважати корпоративними підприємницькими організаціями. Виникнення «класичних» підприємницьких корпорацій у формі акціонерних товариств розпочалося в Україні лише в середині XIX ст. Незначний інтерес українських підприємців до об'єднання в компанії був зумовлений як економічними причинами, так і відсутністю традиції ведення колективної справи та майже повною відсутністю правових норм, що регулювали б функціонування таких організаційних форм господарювання: у Російській імперії, як у більшості європейських країн, упродовж тривалого часу не було розроблено системних механізмів законодавчого регулювання діяльності корпоративних організацій.

Одним із перших найважливіших державних актів, яким було закріплено норми акціонерного засновництва був Маніфест від

1 січня 1807 р., посилання на який використовувалися протягом наступних тридцяти років у процесі створення акціонерних товариств. Маніфестом передбачалося, що акціонерна компанія утворюється багатьма особами, які складають визначені суми у статутний капітал, чим встановлювався принцип формування самої компанії та її початкової майнової бази. Крім того, визначався порядок заснування акціонерних компаній з огляду на їх виняткову значимість шляхом введення концесійної системи заснування компаній. За твердженням А.Камінки, «повна відсутність законодавчих актів, що регулюють акціонерну форму підприємництва до середини XIX ст. мала особливо несприятливо відбитися на її поширенні, тим більше, що її особливості все ще залишалися маловідомими для широкого загалу» [6, с.364]. На підтвердження цієї тези слід зауважити, що до моменту видання Маніфесту в країні діяло менше десятка акціонерних компаній, а вже в перше десятиліття 1830-х років їх нараховувалося близько сорока.

З іншого боку, сам факт поширення акціонерних компаній визначив потребу в подальшому вдосконаленні та уточненні норм законодавства у сфері корпоративних відносин. Тому на початку 1830-х років багато статей Маніфесту у майже повному складі увійшли спочатку в новаторський для свого часу законодавчий акт – «Положення про акціонерні компанії», який унормував різні аспекти діяльності акціонерних компаній. Зокрема, були визначені форми, в яких могла здійснюватись діяльність підприємств, регламентувався предмет майбутньої діяльності корпоративних організацій, а також визначалась норма щодо відповідальності засновників компанії. Законодавство передбачало два види капіталістичних об'єднань – торговий дім та акціонерну компанію, основна відмінність між якими полягала в ступені відповідальності засновників, тому саме закріплення розміру основного капіталу акціонерної компанії слугувало гарантією її платоспроможності. У Положенні було сформульоване одне з перших законодавчих визначень даного виду компаній – акціонерними вважались компанії на акціях, що виникли шляхом об'єднання визначеної кількості приватних вкладів певного розміру в один загальний статутний капітал, яким обмежувалось коло дій та відповідальність кожної компанії. В наукових джерелах середини XIX ст. визнавалась хибність такого визначення внаслідок його неповноти та помилковості, адже акціонерна компанія від-

повідала по зобов'язанням не лише статутним капіталом, а й всім своїм майном.

Уряд чітко усвідомлював економічну значимість акціонерних компаній як специфічної форми господарської активності, роль якої полягає в об'єднанні капіталів для здійснення масштабних економічних проектів, які не можуть бути виконані силами дрібних підприємців. Саме це зумовило активну урядову підтримку розвитку акціонерної форми підприємництва у великих промислових, транспортних, торговельних та інших компаніях, що сприяло розвитку підприємницької активності загалом. Оцінюючи сам факт доцільності заснування акціонерних товариств, урядовці усвідомлювали, що засновники переслідують мету власної комерційної вигоди, тому пропонували надавати пільги лише тим підприємствам, які насамперед приносили вигоду державі, удосконалюючи та розвиваючи ту чи іншу галузь промисловості, транспортного сполучення, торгівлі, видобутку корисних копалин та створення робочих місць. Перевага такого підходу полягала в тому, що участь держави у засновницькому процесі об'єктивно «потребує його далекоглядності у порівнянні з приватними особами у недопущенні (засновництва) підприємств раніше ніж буде отримана достовірність, що воно виконується з вигодою та без розорення вкладників» [7, с.37].

Щодо надання державних пільг і субсидій акціонерним компаніям, то ставлення до цього питання з боку уряду було двояким: з одного боку, компанії, діяльність яких визнавалася особливо корисною, отримували право на певні пільги щодо сплати податків та зборів, а іноді і прямі субсидії від держави, з іншого – урядовцями усвідомлювалась небезпека посилення монополізму внаслідок штучної асиметрії можливостей одних компаній у порівнянні із іншими. Особлива увага зверталася на необхідність запобігання можливим зловживанням з боку засновників акціонерних товариств. Що стосується регламентування процесу засновництва, то кандидатами на роль засновників компанії розглядалися лише ті підприємці, що мали гарну ділову репутацію, адже уряд вважав, що надійний підприємницький імідж є запорукою успішної акціонерної діяльності компанії.

Активний урядовий інтерес до розроблення законодавчих норм діяльності акціонерних компаній мав свої позитивні і негативні наслідки. З одного боку, унормування основних положень акціонерного права стало стимулом для розвитку корпоративних

форм підприємництва. З іншого, – жорсткий державний контроль за створенням акціонерних компаній спричинив обмеження підприємницької активності у корпоративній сфері. Разом з тим, законодавчі норми не убезпечили від акціонерного шахрайства та спекуляції, що вплинуло на зниження довіри інвесторів до цієї форми підприємницької діяльності. Позитивним результатом державної регламентації стало те, що акціонери новостворених компаній почали приділяти значно більше уваги формуванню системи внутрішнього контролю за діяльністю посадових осіб, прозорому веденню фінансової звітності.

Законодавче закріплення у вітчизняній практиці норм акціонерного права зазнало, порівняно з іншими господарськими сферами, найбільшого та принципового впливу. Як зазначав Р.Ліфман, «можна стверджувати, що немає жодної правової норми, яка б таким визначальним чином вплинула на розвиток господарської організації, як законодавство про акціонерні організації» [8, с.76]. Порівнявши європейські правові підходи із нормами вітчизняного законодавства, можна зробити висновок, що ці норми встановлювали більш жорсткі вимоги щодо відповідальності засновників та керівників акціонерних компаній. Це, безперечно, стимулювало заохочення інвесторів до процесу акціонерного засновництва та стало чинником активізації розвитку корпоративних форм підприємництва.

Попри прогресивність механізмів законодавчо-правового регулювання, розвиток корпоративного підприємництва у вітчизняній практиці стримувався відсутністю багатьох необхідних соціально-економічних передумов. Найістотнішими бар'єрами розвитку капіталістичних форм організації бізнесу стали залишки кріпосної системи, в межах якої не могли вільно розвиватися підприємницькі структури. Основою розвитку підприємництва (а відтак, і корпоративних організаційних форм) є ринок капіталів та вільнонайманої праці, які практично не були сформовані на українських землях до моменту реалізації суспільно-економічних реформ другої половини XIX ст. Тому становлення корпоративних форм підприємництва, а на їхній основі і великої фабрично-заводської промисловості капіталістичного типу в Україні розпочалося із значним відставанням від західноєвропейської практики.

Уряд, усвідомлюючи необхідність розбудови вітчизняної промисловості, ще до початку промислової революції різноманітними заходами намагався підтримати підприємницький рух,

створюючи умови для його розвитку. Одним із найважливіших напрямів державної підтримки було, зокрема, забезпечення промислових підприємств робітниками. Як зазначає В.Вітчевський, «безліч указів XVIII і початку XIX століть свідчать про продаж і приписування кріпаків до фабрик, – суворому заході, яким користувався уряд, щоб надати в розпорядження індустрії необхідну їй людську робочу силу» [9, с.82].

Цілеспрямована державна підтримка розвитку ринкового середовища та формування вітчизняного класу підприємців знайшла втілення у різноманітних заохочувальних механізмах – казенних замовлень, щедрих субсидій, митних захисних бар'єрів. Проте така практика у підсумку давала зовсім протилежні очікуваним результати, які проявлялися у залежності підприємців від державної політики фаворитизму, що своєю чергою зумовило зниження підприємницької активності як основної рушійної сили розвитку ринку.

Разом з тим, інституційним обмеженням розвитку підприємництва та розбудови ринку стала і політика консервації дворянської земельної власності та привілейованого становища дворян у суспільстві. Так, Т.Оуен вказував, що політика уряду щодо буржуазії була суперечливою, оскільки сприяла збагаченню окремих її представників, але стояла на заваді формування класу підприємців у цілому. При цьому найкращі результати отримав розвиток підприємництва у тих галузях і регіонах, що зазнали найменшого державного впливу [10, с.587–606]. Названі характеристики унеможлилювали швидкий розвиток підприємницького середовища та розбудову індустріального господарства, а це, своєю чергою, визначало необхідність не лише здійснення відповідних суспільно-економічних реформ, а й пошуку дієвих механізмів для вирішення означених завдань.

Що стосується українського підприємницького середовища, яке на тлі загальноросійського відзначалося певним відставанням у розвитку, то основними причинами цього були дискримінація українських підприємців з боку імперської держави; консервативність селянства, в межах якого формувалися перші підприємницькі структури; вузькість внутрішнього ринку. Як відзначає К.Хеллер, в умовах традиційної для України аграрної структури господарства, в якій переважали селянське натуральне господарство та кустарні промисли, не існувало умов для формування масової купівельної спроможності на промислові вироби в тако-

му обсязі, як він існував на Заході [11, с.53]. Таким чином, незначний споживчий попит на продукти індустріального виробництва гальмував розвиток підприємництва, у тому числі і корпоративних організаційних форм.

Враховуючи те, що Російська імперія як країна, що пізніше більшості європейських країн стала на шлях індустріалізації, технічна модернізація господарства, а відповідно, і становлення вітчизняного підприємницького середовища як організаційної форми даного процесу, значно більше потребували зовнішньої координації з боку державних регуляторних органів. Державна політика заохочення технічного переоснащення господарства була зосереджена насамперед на створенні сприятливих правових, економічних, соціальних та політичних передумов модернізації [12, с.144–174].

В активізації розвитку ринкових організаційних форм господарювання у вітчизняній економіці значна роль належала суспільно-економічним перетворенням другої половини XIX ст., які в цілому створили умови для формування підприємницького середовища, здійснення промислового перевороту, розбудови ринкового господарства. Результатом суспільно-економічних реформ стало створення інституційних можливостей для активного розвитку підприємницького процесу та окремих організаційних структур, серед яких корпоративні форми доволі швидко посіли провідне становище. Як зазначає О.Нестеренко, «реформа відкрила певний простір для розвитку великих капіталістичних підприємств, але для їх будівництва не вистачало індивідуальних капіталів» [13, с.110]. Тобто, створивши певні інституційні передумови для розвитку крупної фабрично-заводської промисловості, реформа актуалізувала необхідність застосування тих організаційних форм підприємництва, що були найбільш придатними для швидкої акумуляції капіталів, яких потребувала промисловість – пайових, акціонерних та інших корпоративних форм. Скасування кріпосного права, яке було істотною перешкодою розвитку підприємництва, а, відповідно, і поширення підприємницьких організацій, актуалізувало завдання вибору адекватної моделі модернізації господарства та пошуку найбільш ефективних механізмів для її реалізації. Як свідчить аналіз історичних джерел та заходів урядової політики післяреформеного періоду, основним рушієм модернізаційних процесів стали підприємницькі організації.

Слід зазначити, що проведені урядом реформи стимулювали не лише розвиток ринкового господарства, а й прискорили розгортання промислового перевороту, другий етап якого в Україні припав на 1860–1880-і роки. Розвиток фабрично-заводської промисловості у традиційних для українських земель галузях, які вже на першому етапі промислового перевороту зазнали технічної модернізації (цукроваріння, горілчана промисловість), зумовлював потребу у подальшій концентрації капіталів. Відтак, приватна індивідуальна власність і створені на її основі незначні за розмірами підприємства вже не могли бути основою для зростаючих потреб господарства та почали гальмувати розвиток промисловості та ринкового середовища. Як зазначав Р.Ліфман, ускладнення процесу виробництва, механізація засобів праці, кооперація виробництва «потребують такої організації, котра б не тільки за своїми розмірами переважала всі раніше відомі, але й стала принципово іншою, оскільки для того, щоб досягнути певних цілей, у цю організацію поступово залучається все суспільство, а не певна його частина» [8, с.48].

Об'єктивна потреба розширення масштабів виробництва спричинила необхідність розвитку відповідних організаційних форм господарювання: «Процес концентрації промисловості в одноосібних руках виявився занадто тісним для промислового капіталізму, і він почав швидко просувати вперед акціонерну організацію промисловості» [14, с.27]. Саме форма акціонерних компаній, завдяки масштабній акумуляції капіталів та деперсоніфікованому об'єднанню різних суспільних верст (незалежно від соціального та майнового статусу), виявилась найбільш придатною для створення крупної фабрично-заводської промисловості. Доречним буде пригадати тезу Й.Шумпетера, що хибною є точка зору, начебто «капіталістичне підприємництво – то один, а технічний процес – зовсім інший чинник спостережуваного розвитку виробництва», по суті, це одне й те саме, або ще можна сказати, що перший фактор – то рушійна сила другого» [15, с.145]. Таким чином, можна стверджувати, що промислова революція виступила каталізатором розвитку різноманітних форм підприємництва, насамперед тих, що уможливлювали швидко акумуляцію капіталів для розбудови крупних фабрик та заводів, – тобто корпоративних організацій. Своєю чергою, корпоративні підприємства стали тією організаційною формою, що уможливила здійснення технічної модернізації економіки.

Усвідомлюючи необхідність індустріальної перебудови вітчизняного господарства, держава всіляко заохочувала підприємців до об'єднання у компанії. Державна підтримка розвитку корпоративних підприємств здійснювалась у різноманітних формах – від заходів казенного фінансування приватної емісії та розміщення цінних паперів, надання гарантій виплат за зобов'язаннями (акціями та облігаціями) акціонерних компаній, до – прямої участі держави у процесі засновництва акціонерних товариств. Створюючи умови для активізації акціонерного засновництва, держава надавала компаніям, що створювались у найбільш важливих для господарства галузях, різноманітні пільги та преференції.

Як писав В.Вітчевський, держава, «ігноруючи інші суспільні інтереси, до певної міри пом'якшувала гостроту безгрошів'я, яке відчували фабриканти, що потребували капіталів, надзвичайними пільгами і привілеями, а при нагоді і казенними замовленнями. Уряд прагнув забезпечити «підопічним» підприємствам якомога більший ринок збуту шляхом видачі державних субсидій і позик з метою пожвавлення підприємницької ініціативи і підтримки конкурентоздатності вітчизняної промисловості як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках» [9, с.58]. Важливим напрямом державної політики щодо розвитку корпоративних форм підприємництва стало формування сприятливих умов для їхньої діяльності у найбільш важливих для технічної модернізації економіки галузей промисловості.

Вбачаючи найважливішу функцію економічної політики держави у сприянні розвитку крупної промисловості, уряд усвідомлював, що така політика може бути ефективною лише за умови пришвидшеного розвитку галузей економіки, які мають відіграти роль базису технічної модернізації – видобувної та залізничної промисловості, машинобудування тощо. Як зазначав І.Гіндін на основі аналізу економічної політики уряду у 1861–1892 рр., залізничне будівництво, транспортне машинобудування, рейкове виробництво, стали невід'ємним компонентом діяльності держави. В цілому ж, на думку вченого, пряме державне втручання в процес пришвидшення промислового розвитку країни носило локалізований характер, оскільки зосереджувало на окремих галузях економіки [16, с.78].

З огляду на наявність джерел сировини, найбільш динамічно дані галузі розвивалися в українських землях. Так, основним

центром загальноімперського масштабу, де в період промислового перевороту почало формуватися велике капіталістичне фабрично-заводське виробництво в чорній металургії, став український регіон – Південний промисловий район Російської імперії (Донбас та Придніпров'я). Преференційна політика держави у металургійній галузі реалізовувалась у таких формах: надання довгострокових кредитів, виплата премій за готову продукцію, безоплатна передача земель під будівництво заводів та шахт тощо. Наслідком такої політики став форсований розвиток металургійних підприємств фабричного типу, які з метою швидкої акумуляції капіталів засновувались переважно у формі акціонерних компаній. Якщо ще в середині 1850-х років уряд брав активну участь у будівництві казенних підприємств у металургійній промисловості, то вже наприкінці 1860 – на початку 1870-х років він відмовився від такої практики і розпочав заохочення приватного підприємництва в галузі.

Розгортання процесу індустріалізації у другій половині XIX ст. виявило необхідність створення адекватної виробничої інфраструктури (прокладання доріг, розбудова мережі залізниць, електрифікація), що також актуалізувало народногосподарську необхідність у нагромадженні значних фінансових ресурсів за допомогою адекватної цим завданням організаційної форми господарювання – акціонерним компаніям. Активна урядова підтримка державою розбудови мережі залізниць стала одним із найбільш важливих чинників прискорення розвитку капіталістичної промисловості та становлення корпоративних форм підприємства, зокрема. Особливу роль у розвитку залізничного будівництва відігравав механізм казенних гарантій приватним акціонерним компаніям, що створило сприятливі умови для розвитку даного виду корпоративних організацій. Здійснене на прикладі залізничного будівництва дослідження дозволяє зробити висновок про те, що з початку 1880-х років роль уряду в підтримці розвитку промисловості і транспортного будівництва стає більш суттєвою. Розміри урядової підтримки можуть бути проілюстровані такими даними: у 1880 р. при загальній вартості залізничниць у 1,8 млрд руб безпосередня частка капіталовкладень держави становила 1,4 млрд руб, або 80% від усієї суми будівництва, а борги приватних товариств, що функціонували у галузі залізничного будівництва, перед скарбницею досягли 1,1 млрд руб.

Завдяки активній державній підтримці залізничного будівництва, на кінець 1870-х років сформувалась значна розгалужена мережа: в Україні за 1865–1879 рр. збудовано 4808 верст залізниць, за наступні 15 років залізнична мережа зросла майже вдвічі [17, с.28]. На території України була прокладена п'ята частина залізниць європейської частини Російської імперії. Порівняння даних щодо темпів розвитку акціонерного підприємництва (за даними зростання прибутковості та збільшення капіталів акціонерних компаній [18]) та динаміки розбудови мережі залізниць у Російській імперії, свідчать, що періоди зростання темпів акціонерної активності співпадають із розгортанням нових проектів у галузі залізничного будівництва [19, с.48]. Разом з тим, починаючи з 1880-х років зростала заборгованість залізничних акціонерних компаній уряду (у 1882 р. близько 1100 млн руб відповідно, борги приватних залізниць становили більше 60% загальної вартості їх капіталів й продовжували зростати) та частка незавершеного будівництва, що свідчило про зниження ефективності політики «прямих урядових витрат», яка полягала у гарантуванні доходності та дотаціях залізничним акціонерним компаніям. Означена тенденція обумовила необхідність пошуку нових економічних механізмів стимулювання процесу розбудови мережі залізниць та відмову від таких механізмів державного стимулювання як гарантія доходності приватних цінних паперів та надання дотацій нерентабельним акціонерним компаніям. Відмова уряду від прямих витрат на розбудову залізниць спричинила банкрутство цілої низки акціонерних компаній та дестабілізацію ситуації на фондовому ринку [20, с.102].

Через нестачу казенних коштів, починаючи з 1880-х років, уряд вдався до нових заходів: будівництво залізниць розгорнулося шляхом концесійної системи організації бізнесу із залученням іноземних капіталів. Запроваджуючи концесійну систему, держава прагнула здолати фінансові ускладнення, але на практиці такий курс призвів до того, що уряду довелося покривати борги казенних залізниць, надавати позики приватним акціонерним товариствам, покривати невикладені дивіденди і брати на себе відповідальність за відсотки компаній, що здійснювали будівництво залізниць. Коли з'ясувалося, що всі ці зобов'язання є фінансово обтяжливими, а, подекуди, і непосильними для держави, було прийняте рішення про відчуження приватним компаніям казенних залізниць, що уможливило подальше будівництво

нових ліній на виручені кошти. Так, вже у 1878 р. вся залізнична мережа загальною протяжністю в 20416 верст знаходилася в руках приватних компаній [21, с.58].

Проте і надалі держава, заінтересована у прискореній розбудові мережі залізниць, надавала різноманітні дотації, гарантії та субсидії приватним акціонерним компаніям у галузі залізничного будівництва, що здійснювалось за рахунок державного кредиту. Так, за даними А.Фінн-Єнотаєвського впродовж 1893–1902 рр. через механізм державного кредитування на ці цілі було витрачено 1300 млн руб. За цей же період вся сума казенних залізничних витрат склала 1691,5 млн руб, з яких лише 495 млн руб були отримані шляхом запозичень держави, інші – отримані завдяки посиленому оподаткуванню населення [22, с.48].

Одним із найважливіших каналів державного впливу на процес активізації розвитку корпоративних форм підприємництва стало залучення приватних інвестицій для фінансування залізнично-будівельних підприємств. Усвідомлюючи неможливість довготривалого використання коштів державного кредиту для залізничного будівництва, у 1905 р. уряд для залучення приватних капіталів у залізничну справу розробив низку заходів, а саме:

- надання гарантії виплати відсотків та погашення за облігаціями приватних залізничних компаній;
- визначення 3%-ї ставки на акції компаній на час будівництва приватних залізничних шляхів;
- врегулювання процесу виплати дивідендів за акціонерними та гарантованими облігаційними капіталами для рівноправного пропорційного розподілу чистого доходу з моменту відкриття нових залізниць;
- обмеження участі уряду в прибутках приватних залізничних підприємств шляхом врегулювання цього питання в статуті кожної компанії;
- подовження строку до 25 років, після чого уряд набував право викупу приватних залізниць;
- визначення гарантованих компенсаційних виплат різниці між комерційними та пільговими тарифами приватним компаніям у перші 5 років експлуатації залізничних шляхів;
- виплата приватним залізничним компаніям додаткової винагороди за благоустрій залізниць;

– призначення виплат приватним компаніям за певні суспільні послуги, (перевезення пошти, облаштування поштових відділень, тощо);

– пільгове оподаткування приватних товариств [23, с.46–47].

У законі від 1905 р., який унормовував ці заходи, зазначалося, що вони можуть бути застосовані для новостворених залізничних товариств, які мають загальнодержавне економічне значення. Для акціонерних компаній та звичайних приватних підприємств місцевого значення законом передбачалася така пільга як безвідсоткова позичка з державної казни [24, ст.1754].

Саме завдяки участі акціонерних форм господарювання у процесі залізничного будівництва залізниця стала чинником прискорення індустріалізації. Будівництво залізниць зіграло найбільшу роль у розвитку капіталістичної промисловості Південного промислового району оскільки, як зазначає Д.Шполянський, «залізничний транспорт відкрив для промислової експлуатації нові родовища вугілля та забезпечив постачання його на ринок» [5, с.148]. Початок інтенсивного зростання видобутку мінерального палива в Україні відноситься до періоду 1870-х років, коли були прокладені основні залізничні магістралі, що уможливило перевезення основних ресурсів нової технологічної доби – кам'яного вугілля та залізної руди – на великі відстані.

Як результат прискореного будівництва залізниць на українських землях почали активно розбудовуватись металургійні заводи, які на відміну від аналогічних підприємств на Уралі засновувались у формі акціонерних компаній. Металургійні заводи з самого початку створювались із розрахунком на казенні замовлення, які видавались наперед на кілька років, іноді навіть ще не збудованим заводам. Часто під ці замовлення надавались банківські кредити для будівництва підприємств.

Внаслідок активної протекціоністської політики уряду впродовж 1880–1890 рр. відбувається стрімкий розвиток великої машинної індустрії та перебудова паливно-енергетичної бази країни, що значно прискорило процес індустріалізації, яка охопила різні галузі обробної та важкої промисловості України. Під впливом ринкової кон'юнктури, застосовувались нові технології виробництва, що уможливило зростання продуктивності праці, збільшення обсягів виробництва продукції і, відповідно, зростання прибутковості акціонерних компаній, що діяли у цих галузях. Відтак, 1890-і роки стали періодом посиленого промислового

грюндерства, яке найбільш активно розгорнулося на Південному промисловому районі: корпоративні підприємства засновувалися надзвичайно динамічно. Впродовж 1887–1897 рр. кількість підприємств зросла на 26,3%, чисельність робітників – на 59,2%, а вартість промислової продукції – на 112,8% [8, с.44]. У кінці ХІХ ст. на Донбасі та Криворіжжі посилилася розробка покладів кам'яного вугілля, відбулося зростання металургійної промисловості, чому сприяло будівництво залізниць.

Аналіз динаміки акціонерного засновництва, результати якого представлено в таблиці 1, свідчать про значне зростання числа акціонерних компаній у період економічного піднесення 1894–1899 рр., що виявилось у таких цифрах:

Таблиця 1

Динаміка заснування акціонерних товариств у 1894–1900 рр.

Роки	Кількість заснованих акціонерних товариств	Основний капітал, млн руб	Кількість іноземних підприємств, допущених до діяльності в Російській імперії
1894	63	54,6	3
1895	94	116,6	1
1896	131	197,3	24
1897	136	192,9	25
1898	176	229,8	28
1899	325	363,3	69
1900	202	250,8	40

Джерело: Финн-Енотаевский А. Современное хозяйство России (1890–1910 гг.). – СПб. : Издание М.И. Семенова, 1911. – С. 46.

Відносно зменшення темпів акціонерного засновництва на початку ХХ ст. було зумовлене кризою 1902 р., після згортання якої динаміка засновництва відновлюється. Загалом, постійна позитивна динаміка темпів розвитку та нагромадження обсягів основного капіталу акціонерних товариств, що отримали дозвіл на заснування, збереглася впродовж тридцяти років до 1913 р. (із піковими піднесеннями на початку 1890-х років), що стало наслідком урядової політики заохочення розвитку корпоративних форм підприємництва. Пік акціонерного засновництва (1899–1900 рр.) припадає на передкризові роки, коли уряд задля під-

тримки вітчизняних підприємців застосував практично весь арсенал заходів стимулювання – казенні замовлення, гарантії виплат за цінними паперами акціонерних компаній, митно-тарифне регулювання тощо.

У 1913 р. у країні діяли майже 2 тис. акціонерних товариств, з них 383 компанії (майже 21%) котирували свої акції на біржі, тобто мали статутний капітал більше 500 тис. руб (при меншому статутному капіталі акції на біржу не допускалися). За деякими даними, у січні–липні 1914 р. у середньому на місяць створювалося 20 акціонерних компаній зі статутним капіталом 27 млн руб, а в серпні–грудні 1914 р. у зв'язку із початком Першої світової війни засновницька активність знизилась: щомісяця засновувалось близько 7 товариств із капіталом 14 млн руб, тобто приблизно в 2–3 рази менше. Зниження динаміки заснування акціонерних товариств було спричинене змінами пріоритетів урядової політики у сфері акціонерного підприємництва, яка сконцентрувалася лише на підтримці підприємств, що забезпечували військові замовлення.

Разом з тим, для більшості акціонерних підприємств, що спеціалізувались на виготовленні товарів, необхідних для ведення військових дій, порівняно з довоєнним часом прибутки зросли в кілька разів. Так, уже в 1915 р. 7 великих металургійних акціонерних товариств, розташованих на українській території (які видобували найбільшу частку залізної руди у загальному видобутку Російської імперії) сплатили дивідендів на 2,7 млн руб більше, ніж у 1913 р., крім того, відрахували значні суми у резервний та запасний капітали, щоб приховати надприбутки. Зокрема, чистий прибуток Донецько-Юр'ївського металургійного товариства у 1915–1916 рр. становив 8 млн руб, тоді як у попередньому операційному році – 3,3 млн руб [25, с.386–387]. Акціонерне товариство криворізьких залізних руд за 1915–1917 рр. збільшило свої прибутки в 3 рази [26, с.40].

На початок ХХ ст. у вітчизняному господарському середовищі акціонерні підприємства, продемонструвавши конкурентні переваги, стали провідною організаційною формою концентрації капіталів для технічної модернізації економіки та розбудови ринкової інфраструктури, а також найбільш конкурентоспроможними підприємницькими організаціями: третина (34) заснованих у 1857–1860 рр. акціонерних товариств зберегла свою організаційну форму і продовжувала діяти на початку ХХ ст. [27, с.89].

Водночас конкурентоспроможність вітчизняних корпорацій і далі значною мірою залежала від урядової підтримки. Найбільше поширення отримали акціонерні товариства у тих вітчизняних галузях (гірничій, вугільній, металургійній та цукровій промисловості), розвитком яких опікувалась держава. Разом з тим, слід відзначити, що завдяки специфічній системі державного патронату у вітчизняній господарській практиці сформувався особливий різновид корпоративних організацій – так звані «гарантовані» акціонерні компанії, які мали значні конкурентні переваги у порівнянні з іншими корпоративними організаціями.

Соціальні наслідки корпоратизації підприємницького середовища були суперечливими. З одного боку, концентрація капіталів та виробництва слугувала базисом формування потужного класу найманих робітників, що притаманно індустріальному суспільству. З іншого, – розвиток новітніх господарських організацій обумовив виокремлення функцій підприємця-менеджера. Як зазначав С.Гольдельман [27], розвиток великої промисловості, для якої характерні підприємства в акціонерній формі, призводить до змін в соціальній структурі суспільства, а саме знаменується появою нового класу – найманого менеджменту, управлінських службовців, інженерів, директорів та інших представників обслуговуючого персоналу підприємства. Тим самим корпоратизація господарського середовища веде до нівелювання індивідуальної підприємницької активності.

Висновки. Попри поширену думку (представлену, зокрема концепцією «наздоганяючої індустріалізації») про загальну соціально-економічну відсталість вітчизняного підприємницького середовища другої половини XIX – початку XX ст. та його формування за рахунок запозичення модерних капіталістичних форм господарювання із західної практики, істотною характеристикою його розвитку стало стрімке поширення корпоративних організацій у вітчизняному господарстві, що стало результатом заохочувальної політики уряду. Це, своєю чергою, забезпечило стрімкий розвиток великої машинної індустрії та перебудову паливно-енергетичної бази країни, що значно прискорило процес індустріалізації, яка охопила різні галузі обробної та важкої промисловості України. На початок XX ст. у вітчизняному господарському середовищі акціонерна форма підприємств слугувала організаційною основою концентрації капіталів для технічної модернізації економіки та розбудови ринкової інфраструктури. Водночас

конкурентоспроможність вітчизняних корпорацій значною мірою залежала від урядової підтримки.

Укрупнення підприємницьких форм на основі акціонерної концентрації капіталів, вможлививши здійснення промислового перевороту, мало свої переваги і недоліки. До позитивних рис цього процесу можна віднести залучення нових технічних рішень, вдосконалення процесу виробництва продукції на основі використання прогресивних технологій та засобів. Ще одним наслідком розвитку акціонерного підприємництва стало створення робочих місць для принципово нової верстви працівників – найманих управляючих, підприємців-менеджерів, які не є власниками. Негативним наслідком укрупнення підприємницьких форм на основі акціонування стала монополізація економіки, що спричинила диспропорції у розвитку ринку та послаблення стимулів економічної діяльності, пов'язаних із конкуренцією.

1. Супрун Н.А. Эволюция вітчизняної моделі корпоративного управління: монографія / Н.А. Супрун. – К. : КНЕУ, 2009. – 270, [2] с.
2. Фомин П.И. Синдикаты и тресты / П.И. Фомин. – Х. : Союз, 1919. – 110 с.
3. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Т. 1–2 / П.И. Фомин. – Х., 1915–1916. – 204 с.; 273 с.
4. Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст. / В.М. Фещенко. – К. : КНЕУ, 2003. – 187 с.
5. Шполянський Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности юга России в начале XX в. (К вопросу о соотношении монополии и конкуренции) / Д.И. Шполянський ; предисл. А.П. Погребинского. – М., 1953. – 148 с.
6. Каминка А.И. Акционерные компании: Юридическое исследование / А.И. Каминка. – СПб., 1902 – Т.1. – XXI, 490 с.
7. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России / Л.Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1973. – 347 с.
8. Лифман Р. Формы предприятий / Р. Лифман. – СПб. : Изд-во ВСНХ, 1924. – 172 с.
9. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / В. Витчевский ; пер. с нем. А.В. Брауде; под ред. Ю.Д. Филипова. – СПб., 1909. – 362 с.

10. Owen Th.C. Russian Industrial Society and Tzarist Economic Policy. 1867–1905 / Th.C. Owen. – Journal of Economic History. – 1985. – Vol. 45. – № 3. – P. 587–606.
11. Хеллер К. Отечественное и иностранное предпринимательство в России XIX – начала XX века / К. Хеллер // Отечественная история. – 1998. – № 4. – С. 55–65.
12. Gerschenkron A. The rate of industrial growth in Russia since 1885 / A. Gerschenkron // The Journal of Economic History. – 1957. – Vol. 7. – P. 144–174.
13. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. / А.А. Нестеренко. – М. : Госполитиздат, 1954. – 308 с.
14. Зак С. Промышленный капитализм в России / С. Зак. – Пг.- М., 1918. – 670 с.
15. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Й.А. Шумпетер; пер. з англ. В. Старка. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.
16. Витте С.Ю. Воспоминания. – Т.2. (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II / С.Ю. Витте. – М. : Соцэргиз, 1960. – 639 с.
17. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.) / И.Ф. Гиндин. – М. : Госфиниздат, 1960. – 415 с.
18. Оглоблін О. Нариси історії капіталізму на Україні / О. Оглоблін. – К., 1931. – Ч. IX. Вип.1. – 174 с.
19. Обзор правительственных мероприятий по развитию в России металлической промышленности / Сост. А. Антипов. – СПб., 1879. – 107 с.
20. Статистика акционерного дела в России : в III вып. – СПб. : Составитель Н.Е. Пушкин. – Вып I. – 1897. – XXXII, 300 с.
21. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И.Х. Озеров [изд. Д.С. Горшкова]. – М. : Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1905. – XI, 260 с.
22. Финн-Енотаевский А. Современное хозяйство России (1890–1910 гг.) / А. Финн-Енотаевский. – СПб. : Издание М.И. Семенова, 1911. – 527 с.
23. Русские биржевые ценности 1914–1915 г. / Под ред. М.И. Боголепова, с участием В.А. Мукосеева и В.С. Зива. – Петроград : Типография редакции период. изданий Министерства Финансов, 1915. – 373 с.

24. Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1905. – Отд. 1. – Ст. 1754.
25. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Ч. 2. – 580 с.
26. Варгатюк П.Л. Рудна скарбниця Півдня [Про Кривбас] / П.Л. Варгатюк, А.В. Дольчук. – Дніпропетровськ : «Промінь», 1966. – 161 с.
27. Гольдельман С. Економія й політика промисловості / С. Гольдельман. – Подєбради : Вид. Т-ва при У.Г.А., 1923. – 364 с.

Транслітерований список джерел

1. Suprun N.A. Evoljucija vitchyznianoj modeli korporatyvnoho upravlinnia: monografiia / N.A. Suprun. – K. : KNEU, 2009. – 270, [2] s. [in Ukrainian]
2. Fomin P.I. Sindikaty i tresty / P.I. Fomin. – Kh. : Soyuz, 1919. – 110 s. [in Russian]
3. Fomin P.I. Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost' Yuga Rossii. T.1–2 / P.I. Fomin. – Kh., 1915–1916. – 204 s.; 273 s. [in Russian]
4. Feshchenko V.M. Doslidzhennia problem stanovlennia ta rozvytku rynkovogo gospodarstva v praciakh ekonomistiv Ukrainy drugoi polovyny XIX – pochatku XX st. / V.M. Feshchenko. – K. : KNEU, 2003. – 187 s. [in Ukrainian]
5. Shpolyanskii D.I. Monopolii ugol'no-metallurgicheskoi promyshlennosti yuga Rossii v nachale XX v. (K voprosu o sootnoshenii monopolii i konkurentsii) / D.I. Shpolyanskii; predisl. A.P. Pogrebinskogo. – M., 1953. – 148 s. [in Russian]
6. Kaminka A.I. Aktsionerneye kompanii: Yuridicheskoe issledovanie / A.I. Kaminka. – SPb., 1902. – T.1. – XXI, 490 s. [in Russian]
7. Shepelev L.E. Aktsionerneye kompanii v Rossii / L.E. Shepelev. – L. : Nauka, 1973. – 347 s. [in Russian]
8. Lifman R. Formy predpriyatii / R. Lifman. – SPb. : Izd-vo VSNKh, 1924. – 172 s. [in Russian]
9. Vitchevskii V. Torgovaya, tamozhennaya i promyshlennaya politika Rossii so vremen Petra Velikogo do nashikh dnei / V. Vitchevskii; per. s nem. A.V. Braude; pod red. Yu.D. Filipova. – SPb., 1909. – 362 s. [in Russian]
10. Owen Th.C. Russian Industrial Society and Tzarist Economic Policy. 1867–1905 / Th.C. Owen. – Journal of Economic History. – 1985. – Vol. 45. – № 3. – P. 587–606 [in English]

11. Kheller K. Otechestvennoe i inostrannoe predprinimatel'stvo v Rossii XIX – nachala XX veka / K. Kheller // Otechestvennaya istoriya. – 1998. – № 4. – S. 55–65 [in Russian]
12. Gerschenkron A. The rate of industrial growth in Russia since 1885 / A. Gerschenkron // The Journal of Economic History. – 1957. – Vol. 7. – P. 144–174 [in English]
13. Nesterenko A.A. Ocherki istorii promyshlennosti i polozheniya proletariata Ukrainy v kontse XIX i nachale XX v. / A.A. Nesterenko. – M. : Gospolitizdat, 1954. – 308 s. [in Russian]
14. Zak S. Promyshlenni kapitalizm v Rosii / S. Zak. – Pg.–M., 1918. – 670 s. [in Russian]
15. Shumpeter I.A. Teoriia ekonomichnogo rozvytku. Doslidzhennia prybutkiv, kapitalu, kredytu, vidsotka ta ekonomichnogo tsyклу / I.A. Shumpeter; per. z angl. V. Starka. – K. : VD «Kyievo-Mogylianska akademiia», 2011. – 242 s. [in Ukrainian]
16. Vitte S.Yu. Vospominaniya. T.2. (1894 – oktyabr' 1905). Tsarstvovanie Nikolaya II / S.Yu. Vitte. – M. : Sotsekgiz, 1960. – 639 s. [in Russian]
17. Gindin I.F. Gosudarstvennyi bank i ekonomicheskaya politiki tsarskogo pravitel'stva (1861–1892 gg.) / I.F. Gindin. – M. : Gosfinizdat, 1960. – 415 s. [in Russian]
18. Ogloblin O. Narysy istorii kapitalizmu na Ukraini / O. Ogloblin. – K., 1931. – Ch. IX. Vyp.1. – 174 s. [in Ukrainian]
19. Obzor pravitel'stvennykh meropriyatii po razvitiyu v Rossii metallicheskoj promyshlennosti / Sost. A. Antipov. – SPb., 1879. – 107 s. [in Russian]
20. Statistika aktsionernogo dela v Rossii. V III vyp. – SPb. : Sostavitel' N.E. Pushkin. – Vyp I. – 1897. – XXXII, 300 s. [in Russian]
21. Ozerov I.Kh. Ekonomicheskaya Rossiya i ee finansovaya politika na iskhode XIX i v nachale XX veka / I.Kh. Ozerov [izd. D.S. Gorshkova]. – M. : Tipo-litografiya T-va I.N. Kushnerev i Ko, 1905. – XI, 260 s. [in Russian]
22. Finn-Enotaevskii A. Sovremennoe khozyaistvo Rossii (1890–1910 gg.) / A. Finn-Enotaevskii. – SPb. : Izdanie M.I. Semenova, 1911. – 527 s. [in Russian]
23. Russkie birzhevye tsennosti 1914–1915 g. / Pod red. M.I. Bogolepova, s uchastiem V.A. Mukoseeva i V.S. Ziva. – Petrograd : Tipografiya redaksii period. izdani Ministerstva Finansov, 1915. – 373 s. [in Russian]
24. Sobranie zakonov i rasporyazhenii pravitel'stva. – 1905. – Otd. 1. – St. 1754 [in Russian]

25. Nesterenko O.O. Rozvytok promyslovosti na Ukraini / O.O. Nesterenko. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1962. – Ch. 2. – 580 s. [in Ukrainian]
26. Vargatiuk P.L. Rudna skarbnycia Pivdnia [Pro Kryvbas] / P.L. Vargatiuk, A.V. Dolchuk. – Dnipropetrovsk : «Promin», 1966. – 161 s. [in Ukrainian]
27. Goldelman S. Ekonomiiia y polityka promyslovosti / S. Goldelman. – Podebrady : Vyd. T-va pry U.G.A., 1923. – 364 s. [in Ukrainian]

Одержано 15.04.2015 р.